

## 19. Władysław Szafer – przyrodnik i naukowiec

*Małgorzata Falencka-Jabłońska*



*„Przez naukę, krzewienie oświaty,  
a zwłaszcza idei ochrony przyrody,  
szukałem dróg odzyskania  
i utrzymania niepodległości dla swego narodu...”  
Władysław Szafer*

FOTOGRAFIA 19.1 Fotografia Profesora Władysława Szafera (1970)

ŹRÓDŁO: A. Leńkowa, *Ochrona przyrody w Polsce – Twórcy i działacze, Władysław Szafer – ZG LOP i PROP*, Warszawa 1980.

W czasie, kiedy nasz kraj obchodzi 100-lecie odzyskania niepodległości, jakże znamienne brzmią słowa jednego z najwybitniejszych uczonych polskich, dla którego ojczyzna przyroda i zachowanie jej zasobów stało się nadrzędnym celem całego życia. To z inicjatywy Profesora Władysława Szafera powstała w styczniu 1928 roku Liga Ochrony Przyrody, a cel jej działania określono w sposób następujący: „ma ona za zadanie zabiegać o zachowanie oblicza ziemi ojczystej w jego pierwotnym lub historycznie wytworzonym stanie, a szczególnie o ochronę tworów przyrody żywej i nieożywionej, tudzież o zachowanie piękna i swoistych cech krajobrazu rodzinnego”<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> A. Leńkowa, *Ochrona przyrody w Polsce – Twórcy i działacze, Władysław Szafer – ZG LOP i PROP*, Warszawa 1980.

Profesor był niezwykle człowiekiem, a jego konsekwencja w działaniu tak jako naukowca, jak i niezłomnego obrońcy przyrody umieszczają go w panteonie osób najbardziej zasłużonych dla polskiej przyrody i jej ochrony (fot. 19.1).

## Okres edukacji

Władysław Szafer urodził się 23 lipca 1886 roku w Sosnowcu. Szkołę powszechną ukończył w Mielcu i już wówczas interesował się przyrodą, bardzo chętnie uczestniczył w wycieczkach krajoznawczych i wiele godzin z upodobaniem spędzał w szkolnym gabinecie przyrodniczym. Kolejnym etapem jego nauki było Gimnazjum im. S. Konarskiego w Rzeszowie, które ukończył w 1905 roku, a na świadectwie maturalnym z przyrody otrzymał wyjątkowo rzadką ocenę – celujący ze szczególnym odznaczeniem.



FOTOGRAFIA 19.2. Władysław Szafer w czasie studiów uniwersyteckich

ŹRÓDŁO: W. Szafer, *Z teki przyrodnika*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964.

Jednym z jego profesorów w tej szkole był Wilhelm Friedberg, znakomity nauczyciel przyrody. To właśnie za jego radą Szafer po uzyskaniu matury podjął studia w Wiedniu, gdzie dostał się pod opiekę prof. Richarda Wettsteina, wyjątkowo wszechstronnego

botanika, uznanego w świecie nauki. Po latach sam stwierdził: „Rzeszów i Wiedeń, skrajnie różniące się bieguny uczenia, ale oglądając to ze «stanowiska naukowego», kształcenie młodzieży okazało się ogniwnem tego samego łańcucha”<sup>2</sup>.

Dzięki poparciu prof. Wettsteina Szafer uzyskał stypendium wiedeńskiego ministerstwa oświaty, co umożliwiło mu uczestniczenie w kursie w stacji biologicznej w Trieście. Dzięki profesorowi otrzymał również temat swojej pierwszej pracy naukowej, którą ukończył w 1908 roku, a została ona opublikowana w „Österreichische Botanische Zeitschrift” (fot. 19.2).

Dalsze studia Szafer związał z Instytutem Biologiczno-Botanicznym prowadzonym przez prof. Mariana Raciborskiego we Lwowie, gdzie po dwóch latach obronił pracę doktorską, uzyskując tytuł doktora nauk przyrodniczych. Praca pod kierunkiem prof. Raciborskiego była dla Szafera spełnieniem marzeń jeszcze z okresu nauki w gimnazjum. Uczestniczył wtedy w wykładzie, jaki wygłosił prof. Raciborski w jego szkole rzeszowskiej na temat życia roślin pod równikiem, a wrażenia z tego wydarzenia pozostały w nim na lata. Świadczyć o tym może komentarz do tego wydarzenia samego Szafera: „Wykładu tego nie zapomniałem, choć minęło już 60 lat. Pamiętam, że mówił tak wiele o kwiatkach, a zwłaszcza o pysznych storczykach, tak żywo i barwnie, że w młodych umysłach 16-letnich chłopców wywołało to prawdziwy przewrót”. Sam więc w czasach gimnazjum sprecyzował swe dalsze plany życiowe mówiąc: „Nigdy mi nawet na myśl nie przyszło ażeby być kimś innym w życiu, aniżeli botanikiem”<sup>3</sup>.

## Szafer „advokatem” ochrony przyrody

Ważnym okresem w jego dorosłym życiu były początki idei ochrony przyrody w Europie, której entuzjastą i inspiratorem był prof. Raciborski. To właśnie on był autorem i inicjatorem akcji spisania zabytków przyrody w Polsce. Dzięki współpracy z nim Szafer mógł rozwinąć swą wielką życiową pasję, której dał wyraz po raz pierwszy na XXV Zjeździe Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego w 1909 roku w Stryju, przedstawiając wniosek o inwentaryzację drzew i obszarów leśnych w Galicji zasługujących na ochronę.

W 1913 roku domagał się z całą stanowczością ustaw gwarantujących ochronę najcenniejszych zabytków przyrody, gdyż jeśli to nie nastąpi, nie będzie można „czytać w tej otwartej księdze przyrody, tego co w niej długie wieki swobodnego rozwoju wpisały”<sup>4</sup>. Pierwsza praca Szafera z dziedziny ochrony przyrody ukazała się w 1912 roku i nosiła tytuł *Pamiętka pieniacka*.

<sup>2</sup> W. Szafer, *Z teki przyrodnika*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964.

<sup>3</sup> Ibidem.

<sup>4</sup> A. Leńkowa, *Ochrona przyrody w Polsce...*, op. cit.

W latach 1910-1912 podjął leśne studia uzupełniające w Akademii w Wiedniu i Monachium, co zdecydowało o tym, że został nauczycielem botaniki leśnej w Wyższej Szkole Lasowej we Lwowie. Wówczas prowadził badania nad modrzewiem polskim, co było przygotowaniem do rozprawy habilitacyjnej.

Po wybuchu I wojny światowej Szafer, zaciągnął się jako ochotnik do służby w Legionie Wschodnim pod dowództwem Józefa Hallera i służył tam jako podoficer. Po rozwiązaniu jednostki przez władze austriackie został skierowany na przeszkolenie w dziedzinie bakteriologii do Krakowa. W takim charakterze pracował w Łagiewnikach, Tarnowie, Kielcach i Lublinie (fot. 19.3).



FOTOGRAFIA 19.3. Dr Władysław Szafer z czasów pracy w charakterze bakteriologa w 1916 roku w Lublinie

ŹRÓDŁO: W. Szafer, *Z teki przyrodnika*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964.

Latem 1917 roku, po zwolnieniu ze służby wojskowej, Szafer opuścił Lublin, aby objąć Katedrę Botaniki Systematyki i Geografii Roślin Uniwersytetu Jagiellońskiego. Po śmierci swego mistrza, prof. Raciborskiego, którego pozostał wiernym kontynuatorem, powołano Szafera na stanowisko dyrektora Instytutu Botaniki oraz Ogrodu Botanicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Po objęciu stanowiska Szafer wyjechał z Krakowa, aby założyć ogród roślin leczniczych przy Uniwersytecie Warszawskim. Była to dla niego doskonała okazja do nawiązania współpracy z działaczami Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, od lat zainteresowanych ochroną przyrody. W 1918 roku został tytularnym profesorem i wówczas podjął dyskusję o przyszłej państwowej organizacji ochrony przyrody celem

zabezpieczenia najcenniejszych jej osobliwości. Efektem tych działań było ukazanie się już 10 miesięcy po odzyskaniu niepodległości przez Polskę pierwszego rozporządzenia w sprawie ochrony wielu zabytkowych drzew, pięciu gatunków roślin zielnych, 10 gatunków zwierząt oraz meteorytów, jaskiń, skałek i głązów narzutowych.

W 1919 roku Profesor Szafer w towarzystwie anatoma prof. Eugeniusza Kiernika i leśnika prof. Jana Kloski przyjechali do Białowieży, aby ocenić zniszczenia „sprofanowanej wojną Puszczy Białowieskiej”<sup>5</sup>. Stwierdził wówczas, że „zachował się tu w wielu partiach zgoła dziewiczy charakter, dzięki wyjątkowym warunkom, w jakich się od bardzo dawna znajdował”<sup>6</sup>. Dlatego też apelował o upowszechnienie tych informacji i utworzenie na tym obszarze parku natury (fot. 19.4).



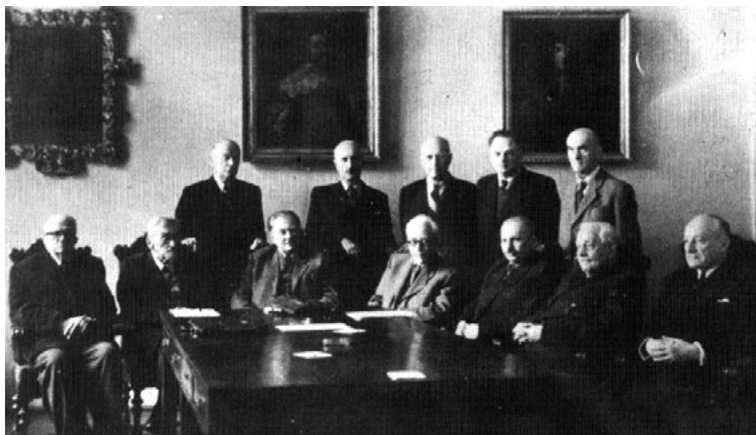
FOTOGRAFIA 19.4. Już w 1919 roku prof. Szafer wystąpił z propozycją utworzenia na terenie Puszczy Białowieskiej „parku natury”

ŹRÓDŁO: W. Szafer, *Z teki przyrodnika*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964.

Osobiście Szafer w 1920 roku przedłożył w Warszawie plan rezerwatu ścisłego w Białowieży oraz kilku rezerwatów częściowych. W ramach starań o ich utworzenie postulował w Ministerstwie Rolnictwa i Dóbr Państwowych konieczność ochrony tych miejsc, a także innych cennych obiektów przyrodniczych w Polsce. Już w grudniu 1921 roku nastąpiło ustalenie granic rezerwatów, a Profesor narzucił władzom od początku status tego terenu, konsekwentnie używając w pismach nazwy „Park Narodowy w Puszczy Białowieskiej”, mimo że formalno-prawnie zyskał on takie miano dopiero w 1932 roku.

<sup>5</sup> W. Szafer, *Z teki...*, op. cit.

<sup>6</sup> W. Szafer, *Wspomnienia przyrodnika – Moi profesorowie – moi koledzy – moi uczniowie*, Wydawnictwo Ossolińskich, Wrocław 1973.



FOTOGRAFIA 19.5 Posiedzenie Zarządu polskiej Akademii Umiejętności w październiku 1952 roku, Władysław Szafer czwarty od lewej

ŹRÓDŁO: A. Leńkowa, *Ochrona przyrody w Polsce – Twórcy i działacze, Władysław Szafer – ZG LOP i PROP*, Warszawa 1980.



FOTOGRAFIA 19.6. Rektor Władysław Szafer w 1937 roku

ŹRÓDŁO: A. Leńkowa, *Profesor Władysław Szafer, Anegdoty, fakty, wspomnienia*, Wydawnictwo Secesja, Kraków 1992.

## Profesor Szafer jako inicjator nadania ochronie przyrody szczególnej rangi

Dzięki Profesorowi w latach 20. ubiegłego wieku bardzo prężnie działała w Krakowie Państwowa Komisja Ochrony Przyrody, a większe jej placówki – Kuratoria Ochrony Przyrody – powołano we Lwowie, Warszawie i Poznaniu.

W 1923 roku (23 czerwca) w Poznaniu, otwierając I Ogólnopolską Konferencję o Ochronie Przyrody, w swym powitalnym przemówieniu Profesor zawarł słowa: „Z przyrody płyną prądy ożywiające naukę i sztukę narodową. Z tej tajemnej krynicy piękna i tego to źródła zagadek naukowych czerpał zarówno geniusz naszych poetów narodowych jak rozum naszych polskich uczonych. Pragniemy, aby przez zorganizowanie i trwałe utrzymanie piękna i osobliwości polskiej przyrody we wszystkich dzielnicach naszego kraju zachowane było trwałe to źródło narodowej siły...”<sup>7</sup>.

W 1925 roku Rada Ministrów wydała długo oczekiwane Rozporządzenie o trybie załatwiania spraw ochrony przyrody, na którego podstawie Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego powołał w miejsce Tymczasowej Komisji Ochrony Przyrody – Państwową Radę Ochrony Przyrody. Utworzono także urząd delegata Ministra WRiOP, który 1 stycznia 1926 roku wraz z funkcją przewodniczącego PROP-u powierzono W. Szaferowi.

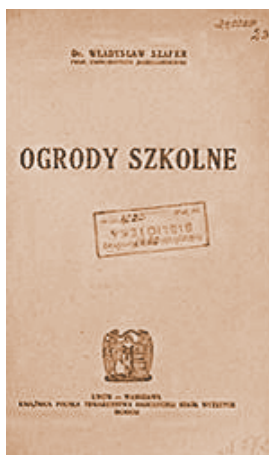
Profesor Szafer ogromną wagę przykładał do uświadamiania społeczeństwa o konieczności ochrony przyrody. Mimo braku finansów pod jego redakcją ukazał się pierwszy rocznik „Ochrony Przyrody”, który przez wiele lat był jedynym na świecie czasopismem naukowym poświęconym tej dziedzinie. Był również autorem pierwszego podręcznika dotyczącego przyrody i konieczności jej ochrony, pt. *Skarby przyrody i ich ochrona*, wydanego w 1932 roku. Profesor był również autorem pierwszych map geobotanicznych Polski. Z jego inspiracji oraz działaczy skupionych i wspierających jego działania w ochronie przyrody 9 stycznia 1928 roku powstała w Warszawie Liga Ochrony Przyrody. Nic więc dziwnego, że Aleksander Janowski na łamach „Ziemi” pisał w 1929 roku o Profesorze W. Szaferze tak: „Gdy się wymawia wyrazy «ochrona przyrody», to w umyśle staje Kraków, tam bowiem jest królestwo tego działu kulturalnej pracy, gdzie władza najmiłościwiej Władysław I z Bożej łaski opiekun bobrów, żubrów, szarotek, łososi... i wielu, wielu innych tworów Bożych”<sup>8</sup>.

Jako prawdziwy adwokat polskiej przyrody Profesor walczył o utworzenie Ojcowskiego i Tatrzańskiego Parku Narodowego oraz wielu cennych obiektów przyrodniczych. Ważną rolę odegrał również w Polskiej Akademii Umiejętności (PAU) – w latach 1936-1939 (fot. 19.5) był delegatem PAU do Leśnego Komitetu Naukowego.

W latach 1936-1938 był rektorem Uniwersytetu Jagiellońskiego (fot. 19.6), a w latach 1945-1947 prorektorem tej uczelni.

<sup>7</sup> W. Szafer, *Z teki...*, op. cit.

<sup>8</sup> A. Leńkowa, *Ochrona przyrody w Polsce...*, op. cit.



FOTOGRAFIA 19.7. Władysław Szafer, *Ogrody szkolne* – strona tytułowa  
ŹRÓDŁO: W. Szafer, *Z teki przyrodnika*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964.



FOTOGRAFIA 19.8. Lekcja w plenerze. Profesor udziela objaśnień Ani Puchalskiej, lato 1968 roku  
ŹRÓDŁO: A. Leńkowa, *Profesor Władysław Szafer, Anegdoty, fakty, wspomnienia*, Wydawnictwo Secesja, Kraków 1992.



W okresie II wojny światowej Profesor kierował z narażeniem życia tajnym nauczaniem, używając na ten cel własnego mieszkania. 31 marca 1945 roku w Krakowie Szafer zorganizował zebranie grona, które podjęło ważne postanowienia, m.in. o ponownym powołaniu PROP w Krakowie, wznowieniu rocznika „Ochrona Przyrody” i reaktywowaniu LOP.

Po nawiązaniu kontaktów z nowo powstałym Ministerstwem Oświaty Szafer rozpoczął wydawanie nowego czasopisma „Chrońmy przyrodę ojczystą”. Z nominacji MO otrzymał nominację na stanowisko Delegata Ministra Oświaty do Spraw Ochrony Przyrody. Już miesiąc później, na pierwszym powojennym zjeździe PROP, został jej przewodniczącym. Wówczas z ogromnym zaangażowaniem podjął starania o utworzenie kolejnych parków narodowych, rezerwatów oraz rzeczywistą ochronę zabytków przyrody, zwłaszcza starych drzew, w świetle nowego prawodawstwa.

Z inicjatywy Profesora powstał Komitet Ochrony Przyrody PAN, a potem Zakład Ochrony Przyrody – pierwsza tego typu placówka w Polsce. Wiele czasu Profesor poświęcił także rozbudowie krakowskiego Ogrodu Botanicznego UJ.

Od 1952 roku był członkiem rzeczywistym i wiceprezesem PAN. Był również członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, członkiem zagranicznym Royal Society w Edynburgu, Akademii Nauk w Kopenhadze i Akademii Leopoldina w Halle. Jednocześnie Profesor działał aktywnie w botanicznych towarzystwach w Szwajcarii, Francji, Finlandii, Holandii i Szwecji.

Od 1958 roku był honorowym członkiem Międzynarodowej Unii Ochrony Przyrody i Jej Zasobów. To wyjątkowe wyróżnienie otrzymało przed nim tylko pięć osób – przyznano je Profesorowi za zasługi dla ochrony przyrody i jego apel o powołanie międzynarodowej organizacji ochrony przyrody i rozpatrywania jej w skali globalnej.

## Profesor Szafer wzorem dla przyszłych pokoleń

Profesor był doskonałym popularyzatorem wiedzy, którą przekazywał w atrakcyjny sposób przedstawicielom młodego pokolenia. Na początku XX wieku w Europie zaczęły być modne, mające bardzo istotne znaczenie, ogrody szkolne. Profesor stał się gorącym orędownikiem i inicjatorem tej idei w Polsce (fot. 19.7).

Uważał, że: „Jesteśmy dzisiaj świadkami, jak ogród szkolny, nie znajdując zrozumienia i poparcia, rodzi się u nas ciągle jako odczuwana konieczność i zamiera ciągle, jakby rzecz niezdolna do życia. To też czas już najwyższy, ażeby sprawę tę rozważyć, uzyskać poparcie powołanych czynników rządzących i rozpocząć nową organizację polskich ogrodów szkolnych”<sup>9</sup>.

Był wspaniałym pedagogiem i życzliwym wychowawcą, bardzo chętnie poświęcał czas na przekazywanie w formie pasjonujących opowiadań wiedzy dotyczącej istotnych praw i mechanizmów otaczającej przyrody, a młodzi ludzie słuchali go z wyjątkową uwagą (fot. 19.8).

---

<sup>9</sup> W. Szafer, *Z teki...*, op. cit.

Jako wykładowca Uniwersytetu Jagiellońskiego Profesor znany był z ogromnego poczucia humoru. Mogą o tym świadczyć dwie zabawne sytuacje z życia żaków. Na egzaminie Profesor polecił studentowi: „Proszę powiedzieć gdzie rośnie miłorząb japoński.” Student bez wahania odpowiedział: „za bramą ogrodu botanicznego, po lewej stronie” i zaliczył! Z kolei jeden ze studentów spóźnił się na umówioną godzinę na egzamin, a Profesor spojrział na niego krytycznie i nie omieszkał stwierdzić: „Jak można być takim nieodpowiedzialnym?” Student zbladł i miał ochotę uciec. Profesor, widząc sytuację, dodał: „Wie pan, ja czeszę czasem pod włos, ale czasem z włosem”. Student odetchnął z ulgą.

Profesor przez całe swoje życie prowadził badania naukowe w wielu dziedzinach nauk przyrodniczych, takich jak: geografia, socjologia roślin, paleobotanika czy florystyka. Publikacje popularnonaukowe można zaliczyć do fascynującej literatury pięknej, a przykładami tego mogą być: *Epoka lodowa* (1923), *U progu Sahary* (1925), *Yellowstone – kraj gorących źródeł i niedźwiedzi* (1929), *Życie kwiatów* (1925, 1927, 1939), *Z teki przyrodnika* (1964) oraz *Kwiat i zwierzęta*. Ogółem w latach 1908-1970 Profesor opublikował imponującą liczbę ponad 700 prac, z których 473 pozycje dotyczyły ochrony przyrody (fot. 19.9)

Rok	Liczba prac	W tym z ochrony przyr.	Rok	Liczba prac	W tym z ochrony przyr.	Rok	Liczba prac	W tym z ochrony przyr.
1908	1	—	1928	27	22	1951	7	3
1909	1	—	1929	39	37	1952	7	1
1910	4	—	1930	63	56	1953	2	—
1911	2	—	1931	26	23	1954	13	5
1912	2	1	1932	51	42	1955	2	1
1913	4	2	1933	9	6	1956	5	2
1914	7	3	1934	26	20	1957	16	16
1915	2	—	1935	26	16	1958	19	7
1916	3	—	1936	12	10	1959	14	8
1917	3	3	1937	11	9	1960	1	1
1918	2	2	1938	6	4	1961	9	—
1919	8	3	1939	9	5	1962	4	2
1920	7	5				1963	8	4
1921	19	14				1964	14	5
1922	13	11	1945	8	5	1965	9	6
1923	7	1	1946	11	3	1966	7	5
1924	13	9	1947	13	11	1967	8	4
1925	11	4	1948	15	9	1968	12	2
1926	19	16	1949	11	4	1969	9	6
1927	25	16	1950	9	6	1970	7	5

FOTOGRAFIA 19.9. Zestawienie liczbowe prac Władysława Szafera

ŹRÓDŁO: W. Szafer, *Wspomnienia przyrodnika – Moi profesorowie – moi koledzy – moi uczniowie*, Wydawnictwo Ossolińskich, Wrocław 1973.

Profesor Władysław Szafer może fascynować nawet w dobie, gdy świat pędzi w oszalamiającym tempie – on swą ostatnią książkę *Wspomnienia przyrodnika* wysłał listem poleconym do Wydawnictwa Ossolińskich 14 listopada 1970 roku, a w dwa dni później już nie żył.

## Streszczenie

Wdrażając aktualne zasady zrównoważonego rozwoju, korzysta się z doświadczeń poprzednich pokoleń oraz ludzi inicjujących działania na rzecz zachowania zasobów przyrody. Wśród nich wyjątkowe miejsce zajmuje Władysław Szafer, niezwykle człowiek i wybitny przyrodnik, dla którego ochrona ojczystej przyrody była dewizą i celem od najmłodszych lat. Już w 1913 roku domagał się ustaw gwarantujących ochronę najcenniejszych zabytków przyrody. Z jego inicjatywy, już w 10 miesięcy po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku, wydane zostało pierwsze rozporządzenie w sprawie ochrony wielu zabytkowych drzew, szeregu cennych gatunków roślin, zwierząt oraz jaskiń i głązów narzutowych. Dzięki jego staraniom utworzono rezerwat ścisły w Białowieży, a jako adwokat polskiej przyrody walczył o utworzenie m.in. Ojcowskiego i Tatrzańskiego Parku Narodowego. Działania w gremiach decydujących o zachowaniu cennych zasobów przyrody, takich jak Państwowa Rada Ochrony Przyrody czy inicjatywa utworzenia w 1928 roku Ligi Ochrony Przyrody to tylko mały fragment pracy Władysława Szafera na rzecz przyrody. O tym, jak wiele znaczy jego zdeterminowanie i popularyzacja wiedzy przyrodniczej, do dziś świadczą losy jego niezwykłego życia, przedstawione w niniejszym tekście.

## Summary

### Władysław Szafer – naturalist and scientist

Present implementation of sustainable development rules bases on experience from previous generations and people initiating actions for nature resources preservation. Among those people a special place has Władysław Szafer, extraordinary man and outstanding naturalist, for whom protection of domestic nature was a motto and a goal from his early age. Already in 1913 he demanded law provisions guaranteeing protection of the most valuable relics of nature. It was his initiative, when after only 10 months after regaining independence in 1918, issued was first regulation on protection of many trees, a number of valuable species of plants, animals and caves and erratic blocks. Due to his efforts, a strict reserve in Białowieża was established and as a lawyer of Polish nature he fought for creation of inter alia Ojców and Tatra National Park.

Actions among groups deciding about preservation of valuable nature resources as The General Directorate for Environmental Protection, or initiative of creating in 1928 The League for the Preservation of Nature are only small piece of Władysław Szafer's work for nature protection. His extraordinary life story presented in following article shows his determination and dissemination of knowledge on nature means

## Literatura

1. Leńkowa A., *Ochrona przyrody w Polsce – Twórcy i działacze, Władysław Szafer – ZG LOP i PROP*, Warszawa 1980.
2. Leńkowa A., *Profesor Władysław Szafer, Anegdoty, fakty, wspomnienia*, Wydawnictwo Secesja, Kraków 1992.
3. Szafer W., *Z teki przyrodnika*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964.
4. Szafer W., *Wspomnienia przyrodnika – Moi profesorowie – moi koledzy – moi uczniowie*, Wydawnictwo Ossolińskich, Wrocław 1973.